

Studium na temat robotników rolnych Maxa Webera z roku 1892 w kontekście historycznym i regionalnym

GERD VONDERACH

Carl von Ossietzky Universität Oldenburg

Studium młodego Maxa Webera na temat robotników rolnych stanowi wczesny punkt kulminacyjny w powstających dopiero badaniach społecznych obszarów wiejskich, zyskując już w tamtym okresie szczególne uznanie.

„Wyzwolenie chłopów” a robotnicy rolni we wschodnich Niemczech w XIX w.

Niemiecką historię agrarną i społeczną determinowały regionalnie odmienne ustroje agrarne oraz odpowiadające im wiejskie struktury społeczne (zob. Bohler 1995 i 1997), których oddziaływania na dominujące regionalnie rodzaje mentalności pozostają rozpoznawalne aż po współczesność (Bohler, Hildenbrand 2011). Podczas gdy na południowym zachodzie Niemiec, w rezultacie zasady dziedziczenia przez podział realny [*Realteilung*], wykształciło się chłopstwo małorolne, to w zachodnich i środkowych regionach przeważało chłopstwo oparte na zasadzie majoratu [*Anerbenrecht*], przy czym tzw. leżące na wschód od Łaby, ziemiańskie Niemcy charakteryzowały się gospodarką opartą na majątkach z przewagą ludnościową robotników rolnych. Długie dzieje zniewolenia chłopów

i robotników majątkowych na niemieckich rubieżach wschodnich i ich dalsze uzależnienie, już jako „wolnych” robotników rolnych po przeprowadzonych w pierwszej połowie XIX stulecia liberalnych reformach, daje się jeszcze do dziś rozpoznać w dalszych następstwach obecnych w fizjografii terenu, w wioskach niegdyś przynależnych do majątków oraz w pańskich zamkach, a także w występujących na wsi rodzajach mentalności. Dzieje te przez długi czas traktowano ze specjalnym naciskiem w obrębie problematyki społecznej wschodnich Niemiec, zaś ich studiowanie nęciło wielu znaczących historyków i przedstawicieli nauk społecznych.

W szczególności poważany ekonomista Georg Friedrich Knapp (1842–1926) w swoich badaniach poświęconych historii agrarnej zajmował się majątkami ziemskimi we wschodnich Niemczech oraz w austriackiej monarchii naddunajskiej, odgraniczając je od majątków gruntowych na zachodzie Niemiec. W centrum umieszczał on przy tym przemiany zachodzące w stosunkach pracy na wsi. W swoim dziele pt. *Wyzwolenie chłopów a pochodzenie robotników rolnych w starszych częściach Prus* (1887, drugie wydanie 1927), które weszło w skład klasyki historii agrarnej, obszernie i nowatorsko zbadał, na podstawie studiów archiwalnych, liberalne reformy i ich oddziaływanie we wschodnich częściach Prus, dając tym samym początek zasadniczemu pojmowaniu powstania i problematyki klasy robotników rolnych w tym procesie dziejowym. Dopiero dzięki temu dziełu pojęcie „wyzwolenia chłopów” przyjęło się na określenie przeprowadzanego przez państwo przeobrażenia rolnego ustroju pracy. Przedtem mówiło się tylko o ustawodawstwie dotyczącym kultury rolnej, za pomocą którego od roku 1807 pousuwano w Prusach poprzez szereg ustaw przeszkody hamujące rozwój rolnictwa. Natomiast Knapp zajął się, jak sformułował to w przedmowie do swojego dzieła, „historią polityki społecznej w stosunku do ludności wiejskiej” (Knapp, wyd. 2 z roku 1927, t. I: XIII). Ponieważ studium Knappa skupiało się na rozwoju we wschodnich Prusach, nie zostały w nim uwzględnione problematyczne stosunki panujące w Meklemburgii (zob. Vonderach 2000).

Na temat robotników rolnych Knapp stwierdzał, że istnieli oni już przed reformą, nie uprawiali swoich własnych gospodarstw, a otrzymywali jedynie z przydziału mały skrawek ziemi. Robotnicy ci, w prowincji Prusy zwani *Insten* — komornicy¹, zobowiązywali się razem ze swoimi rodzinami na podstawie umów do pracy na rzecz majątku przez pewną liczbę lat. Komornicy zwani *Insten* pozostali wyjęci z nowej regulacji, ponieważ reformy pozostawiały nienaruszony stosunek komorniczy. Tak jak komornicy określani słowem *Insten*, w dawnym stosunku służbowym i posiadania mieli zrazu pozostawać również chałupnicy czy

---

¹ Chodzi o komorników wiejskich, nieposiadających ziemi i zabudowań, mieszkających u innych chłopów [przyp. tłum.].

zagrodnicy w rodzaju: *Büdner*², *Käthner*³ oraz *Häusler*⁴, jak i chłopci nieposiadający zaprzęgu [niem. *nicht spannfähige Bauern*] i *Kossäthen*⁵. Dopiero rok 1850 przyniósł prostym ludziom z lepszym prawem posiadania zwolnienie od obciążeń realnych. Z nich to rekrutowali się najemni robotnicy dniówkowi [niem. *Tagelöhner*], którzy nie pozostawali z właścicielem majątku w żadnym trwałym stosunku umownym. Natomiast większość maluczkich z gorszym prawem posiadania utraciła do roku 1850 swoją ziemię na korzyść właścicieli majątków, stając się komornikami określanymi jako *Insten*. Właściciele majątków, a także dzierżawcy domen, preferowali stosunek komorniczy, gdyż byli im potrzebni robotnicy, służący na rzecz majątku, ale nie tylko obok prowadzenia własnego gospodarstwa. Komornikom zwanym *Insten*, których liczba mocno wzrosła wskutek uregulowań i zwolnień od obciążeń, ograniczano często od początku XIX w. własne gospodarowanie w ten sposób, że odbierano im pola i zakazywano utrzymywania zwierząt pociągowych oraz krów. Knapp poglądowo opisuje deprymująco niski poziom kultury komorników zwanych *Insten*, jaki powstał w następstwie stosunków opartych na tego rodzaju komornictwie. Zadaje też pytanie, czy nie jest pora, by zlikwidować tego rodzaju stosunek komorniczy, który „mierząc wedle jego czasu stanowi relikw z dawnego okresu”, i czy komornicy zwani *Insten* nie mogliby „zostać przeobrażeni poprzez działanie państwa w chałupników zwanych *Häusler* — podobnie, jak pozostawionego chłopca-posiadacza uczyniono niezależnym chłopem-właścicielem” (Knapp 1927, t. I: 312). W tym celu państwo powinno wykupywać co większe majątki „po to, aby rozbijać je na mniejsze zagrody, które następnie wystawiano by na sprzedaż” (*ibidem*: 313).

Klasa robotników rolnych w ukształtowanych przez gospodarkę majątkową Niemczech po wschodniej stronie Łaby stanowiła w drugiej połowie poprzedniego stulecia milionową armię. Nie inaczej niż w innych obszarach zarobkowania znaczna większość ludności rolniczej składała się z robotników. Kategoria robotników rolnych w opartych na gospodarce majątkowej wschodnich Niemczech była w swoim ówczesnym stanie wynikiem rozwiązania rolnego ustroju pracy, zawiązanego przez pańskie dwory, za pomocą ustawodawstwa reform agrarnych z pierwszej połowy XIX w., które nazywano od czasu opisanego ich przez Knappa „wyzwoleniem chłopów”. Knapp wyszedł z założenia, że ludność rolnicza, wcześniej poddana wobec dworu i zobowiązana do służby, dopiero

² Posiadacze niedużego obejścia z domem i niewielkim arealem [przypr. tłum.].

³ Właściciele rzemieślnicy z domem, ogrodem i niedużym arealem [przypr. tłum.].

⁴ Chałupnicy rolni w znaczeniu najszerszym [przypr. tłum.].

⁵ Posiadacze kilku morgów ziemi, których uprawa nie wymagała posiadania pełnego konnego zaprzęgu [przypr. tłum.].

w rezultacie „wyzwolenia chłopów” rozszczępiła się na obie klasy teraz wolnych już chłopów, posiadających ziemię, oraz robotników rolnych.

Wcześniejsze, obszerne badania ankietowe dotyczące robotników rolnych

Postrzegane jako problematyczne warunki życia i pracy robotników rolnych, a później również ich skłonność do ucieczki ze wsi, co spowodowało niedostatek siły roboczej w rolnictwie, zwłaszcza na wschód od Łaby, od połowy stulecia skłaniały do obszernych badań ankietowych na miejscu wśród znających się na rzeczy ekspertów. Początki badań społecznych w obszarze agrarnym w Niemczech wiążą się w sposób szczególny z tymi właśnie badaniami ankietowymi (zob. Vonderach 1997). Pierwsze, zakrojone na dużą skalę badania tego typu przeprowadzono w Prusach (von Lengerke 1849). Pod wrażeniem niepokojów społecznych oraz żądań wysuwanych w rewolucyjnym roku 1848 Królewskie Kolegium Ekonomii Rolnej, najwyższe gremium do spraw rolnictwa w Prusach, rozdało w czerwcu 1848 r. już istniejącym związkom rolniczym okólnik z dwoma głównymi pytaniami dotyczącymi materialnych warunków życia robotników rolnych.

Mniej więcej o jedno ćwierćwiecze później doszło do drugiego badania ankietowego na dużą skalę, dotyczącego położenia robotników wiejskich, tym razem w całych Niemczech (von der Goltz 1875). Tym razem chodziło już o zawodowe przedstawicielstwo agrariuszy, którzy zwali się świadomie i nowocześnie „rolnikami”, mianowicie o Kongres Niemieckich Rolników, który w lutym 1872 r. podczas swej sesji niemal jednogłośnie uchwalił „mianowanie komisji do zbadania ekonomicznego położenia wiejskich klas robotniczych i zdania na ten temat sprawy podczas kongresu w następnym roku” (von der Goltz 1875: VII). Komisja miała poprzez badanie ankietowe dojść do niezbędnej wiedzy o położeniu materialnym robotników rolnych w związku z następującą kwestią społeczną: „Jak należy zapewnić klasom pracującym wynagrodzenie rosnące wraz ze wzrostem narodowego bogactwa?” (z wniosku, cyt. według podanego źródła: VII). Komisja powierzyła ekonomistcie i historykowi agrarnemu Theodorowi Grafowi von der Goltz (1836–1905) jako „generalnemu referentowi” zadanie opracowania i sporządzenia całościowego sprawozdania. Referenci uchwalili, że ułożą dwa kwestionariusze i rozesłają je w liczbie 11 000 i 4 000 egzemplarzy do stowarzyszeń rolniczych i do „poszczególnych znakomitych rolników” (*ibidem*: XI) z prośbą o pisemne odpowiedzi. Odpowiedzi na postawione pytania zostały zreasumowane dla różnych państw niemieckich, dla prowincji pruskich i dla bawarskich okręgów rejencyjnych,

a wyniki opublikowano w formie tabelarycznej. W końcowych „Uzupełnieniach i objaśnieniach” do tabelarycznego sprawozdania von der Goltz przechodzi, po metodycznym rozważeniu i sformułowaniu problemu, do streszczającej ewaluacji. I tak zgodnie z tym przeciętnie najwyższy dochód roczny uzyskuje robotnik posiadający ziemię w południowych Niemczech. Po nim przychodzi kolej na zobowiązanego kontraktowo robotnika w północnych Niemczech, a następnie na posiadającego ziemię, najemnego robotnika dniówkowego i wolnego, najemnego robotnika dniówkowego nieposiadającego ziemi w południowych Niemczech, podczas gdy wolny, najemny robotnik dniówkowy nieposiadający ziemi w północnych Niemczech ma się najgorzej. W złym położeniu robotników wiejskich upatruje się też przyczynę wysokiej emigracji z północnych Niemiec za granicę, jak i migracji ludzi młodych do miast.

Do początku lat 90. XIX w. wzrastało zainteresowanie polityczne i naukowe położeniem robotników rolnych. Działo się to przede wszystkim pod wrażeniem rozwoju kapitalistycznej gospodarki rolnej na wschodzie Niemiec w powiązaniu z problematyką ucieczki ze wsi rodzimych robotników rolnych i ich zastępowania przez polskich i rosyjskich wędrownych robotników oraz w następstwie, uzasadnianego zarówno z pozycji polityki społecznej, jak i narodowej, żądania rozdania ziemi na rzecz robotników rolnych, co określano jako „wewnętrzna kolonizację”.

Komisja Stowarzyszenia Polityki Socjalnej uchwaliła na posiedzeniu we wrześniu 1890 r. podnieść kwestię robotników wiejskich jako przedmiot obrad podczas zgromadzenia generalnego Stowarzyszenia w roku 1892, a jako przygotowanie przeprowadzić wśród wiejskich pracodawców badanie ankietowe pod nazwą „Warunki robotników rolnych w Niemczech”. Zaplanowanie i przygotowanie zlecono ekonomiście i agronomowi profesorowi Maxowi Seringowi, ekonomiście profesorowi Johannesowi Conradowi oraz doktorowi Hugonowi Thielowi, generalnemu sekretarzowi pruskiego Kolegium Ekonomii Rolnej. Uzgodnili oni między sobą sposób postępowania, dzięki czemu można było rozesłać jak najwięcej kwestionariuszy do znawców przedmiotu, zaś odpowiedzi miały być przedstawione nie wyłącznie w formie tabelarycznej, lecz także jako streszczający opis położenia klasy robotników rolnych.

Sering ułożył dwa kwestionariusze, jeden bardzo obszerny z pytaniami po części nader szczegółowymi i nastawionymi na dane ilościowe dotyczące warunków pracy i dochodu, a jeden krótszy, z kilkoma pytaniami raczej ogólnymi, sformułowanymi w sposób otwarty. Centralne stowarzyszenia rolnicze Niemiec poproszono o sporządzenie możliwie obszernej listy rolników mogących i chcących udzielić informacji. Pod koniec roku 1891 rozesłano pierwszy kwestionariusz do 3 180 rolników z prośbą o wypełnienie z nawiązaniem do własnych posiadłości lub do ich bliższego otoczenia. Łącznie ponad dwie trzecie adresa-

tów dostarczyło odpowiedzi na ten kwestionariusz. Na początku 1892 r. rozesłano drugi kwestionariusz do mniejszej liczby wybranych sprawozdawców z okręgów rolniczych; z tego ponad połowa dostarczyła odpowiedzi.

W sumie również i to badanie ankietowe w swoim zamyśle mieściło się w tradycji obydwu poprzednich. Kieruje się w nim na piśmie zapytania do rolniczych pracodawców jako obeznych z tematem ekspertów i osób mogących udzielać informacji. Stanowi ono też próbę uzyskania, dzięki licznym stanowiącym odpowiedź relacjom, możliwie jak najrozleglejszego przeglądu sytuacji panującej w różnych regionach Niemiec; instrumentarium oparte na pobieraniu reprezentatywnych próbek losowych nadal było jeszcze nieznanne.

Dla zapewnienia terminowego opracowania dostarczonych odpowiedzi, na co wyznaczono jeszcze tylko pół roku, skorzystano z zaferowanej pomocy „panów dr. Kaergera, dr. M. Webera, dr. Loscha, dr. Frankensteina, dr. Großmanna i studenta prawa Anhagena” (Stowarzyszenie Polityki Socjalnej 1892, t. 1: XI). Osobom opracowującym pozostawiono w dużym stopniu wolną rękę. Rezultaty pochodzące od sprawozdawców (do których doszedł jeszcze dr H. Grohmann) opublikowano w tomach 53 do 55 pism Stowarzyszenia Polityki Socjalnej jeszcze w roku 1892.

Studium Maxa Webera pt. „Warunki robotników rolnych w Niemczech na wschód od Łaby” (1892)

Pod względem naukowym innowacyjny i znaczący, a w swoich politycznych akcentach także wyróżniający się, jest opracowany przez Maxa Webera trzeci tom (Weber 1892). Max Weber (1864–1920), który wstąpił do Stowarzyszenia Polityki Socjalnej w roku 1888, ale do tej pory nie uczestniczył w opracowywaniu koncepcji badania ankietowego, przejął zadanie ewaluacji i interpretacji kwestionariuszy nadchodzących z Niemiec po wschodniej stronie Łaby. Podstawę stanowiły „sprawozdania specjalne” w liczbie 573 (kwestionariusz I) i 77 „sprawozdań ogólnych” (kwestionariusz II), które Weber wedle klucza krajów, prowincji i okręgów rejencyjnych w formie tabelarycznej zaprezentował i poddał ewaluacji. Pod względem regionalnym praca obejmuje obydwa Wielkie Księstwa Meklemburgii oraz prowincje pruskie: Prusy Wschodnie, Prusy Zachodnie, Poznań, Pomorze, Brandenburgię, Śląsk, jak i podobny w swej strukturze agrarnej powiat Księstwo Lauenburg. Obszerne studium, które zaledwie 28-letni wówczas Max Weber sporządził w krótkim czasie i pod dużą presją czasu, spotkało się od razu z wielką uwagą i uznaniem. Georg Friedrich Knapp jako pierwszy referent otworzył obrady zgromadzenia generalnego Stowarzyszenia Polityki Socjalnej

w dniach 20 i 21 marca 1893 r. w Berlinie, poświęcone rezultatom konsultacji społecznej i powiedział o pracy Maxa Webera:

Nareszcie monografia o warunkach robotników na wschód od Łaby doszła do skutku za sprawą pana dr. Maxa Webera, zaskakując wszystkich czytelników bogactwem myśli i głębią ujęcia. Dzieło to wzbudziło przede wszystkim poczucie, że nasze znawstwo ma się ku końcowi, że trzeba nam uczyć się od nowa. (Stowarzyszenie Polityki Socjalnej 1893: 7.)

Wyniki i konkluzje z tego badania ukształtowały naukową i polityczno-publicystyczną działalność Maxa Webera w następnych latach. Na zgromadzeniu generalnym w marcu 1893 r. referował on na temat „rolnego ustroju pracy” (Weber 1988a). Zredagował pewną liczbę dalszych artykułów o wynikach swojej pracy (m.in.: Weber 1988b) i stworzył już w roku 1892 koncepcję następnego badania ankietowego, dotyczącego robotników rolnych, dla „Kongresu Ewangelicko-Socjalnego” (Weber 1893 i Göhre, Weber 1894) w postaci pytań skierowanych do pastorów ewangelickich, lecz wyniki te zaprezentowano tylko w kilku regionalnych sprawozdaniach doktoranckich.

Badanie Webera (1892) obejmuje parę części. Po krótkiej uwadze wstępnej Weber przystępuje do zwięzłego naszkicowania „rolnego ustroju pracy niemieckiego Wschodu”. Główną część pracy stanowią obszerne partie materiału, rozczłonkowane według okręgów, prowincji i krajów. Przy każdym okręgu rejencyjnym Weber opisuje najpierw warunki glebowe, rozwój posiadania gruntów i podział na różne kategorie robotników zobowiązanych kontraktowo (czeladź, robotnicy otrzymujący deputat i komornicy zwani *Insten/Instleute*) oraz tzw. wolnych robotników (bez kontraktu). Potem następują uszczegółowione przeglądy tabelaryczne dotyczące warunków pracy i życia. Dla każdej prowincji prezentację wyników zamyka skondensowany raport końcowy. Kombinacja i analiza danych, jak również wyciągane z nich wnioski końcowe, dalece przewyższają wcześniejsze badania ankietowe pod względem analityczno-myślowej ostrości i nowatorskiego podejścia. Szczególnym zagęszczeniem treści charakteryzuje się dołączone do poprzedzających partii materiału „Zakończenie” (Weber 1892: 767-804).

Weberowi nie chodzi ostatecznie o dokładne przedstawianie lokalnych i regionalnych warunków pracy i występujących między nimi różnic, lecz o rozeznanie ogólnego procesu przemian na niemieckim Wschodzie i wskazanie oraz wyjaśnienie kierunku, w jakim ów proces przebiega (*ibidem*: 4, zob. też: Riesebrodt 1985). Max Weber w swoim opracowywaniu badania ankietowego postawił sobie za cel rozpoznanie kierunku ogólnego procesu przemian w rolnym ustroju pracy na niemieckim Wschodzie po to, by stworzyć wystarczającą podstawę dla przedyskutowania swoich wniosków z zakresu polityki socjalnej

i narodowej. W rozważaniach kładzie Weber szczególny nacisk na warunki życia klasy robotników na wielkoobszarowych majątkach.

Jako najważniejszy problem dla każdego rolnego ustroju pracy, a zwłaszcza dla dużego gospodarstwa zatrudniającego siłę roboczą nienależącą do rodziny, widzi Weber zróżnicowane zapotrzebowanie na tę siłę roboczą w różnych porach roku.

Przed nastaniem uregulowań i zwolnień od obciążeń w pierwszej połowie XIX w. zmienne zapotrzebowanie gospodarek majątkowych na siłę roboczą było jeszcze zaspokajane przez służbę zobowiązanych do niej chłopów w formie pracy ręcznej i wystawiania zaprzęgów. To właśnie czeladź majątkowa i nieposiadający zaprzęgu mieszkańcy majątkowych wiosek stanowili trzon stałych, pozostających wciąż do dyspozycji robotników. Po zniesieniu ustroju majątków pańskich przez ustawodawstwo agrarne wykształciły się przy zmienionych okolicznościach prawnych odpowiednio dwie główne kategorie: robotnicy zobowiązani kontraktowo, czyli czeladź niezamężna i nieżonata, robotnicy otrzymujący deputat, komornicy zwani *Insten/Instleute* lub najemni robotnicy dniówkowi z majątków — oraz tzw. wolni robotnicy — z reguły nieposiadający własnej ziemi, a jako ich przypadek szczególny — robotnicy wędrowni.

Zainteresowanie Webera zwraca się w szczególności ku dalszemu rozwojowi komorników zwanych „Instleute” jako „bezwzględnie najbardziej interesującej pod względem społecznym i ekonomicznym kategorii robotników wiejskich na Wschodzie” (Weber 1892: 11). Umowa o pracę zawierana z nimi na jeden rok nie dotyczy pojedynczego robotnika, lecz całej jego rodziny. Zamieszkują oni na terenie majątku w mieszkaniach rodzinnych, zaś ich wynagrodzenie składa z pieniędzy, naturaliów, przydziałów ziemi i praw do wypasu. Podczas gdy jeszcze około połowy wieku zobowiązani do pracy byli wszyscy zdolni do niej członkowie rodziny, to zobowiązanie to zmieniło się do lat 90. XIX w. w ten sposób, że komornik zwany *Instmann* winien był oddawać właścicielowi majątku do dyspozycji jednego lub dwóch parobków, tzw. szarwarkowych lub dochodzących do dworu [niem. *Scharwerker* i *Hofgänger*], których on sam musiał wynagradzać. Prócz tego jego żona uczestniczyła w robotach żniwnych.

W stosunku z komornikiem w rodzaju *Insten* Weber nie widział jeszcze nowoczesnego stosunku pracy, jako że stosunek taki „z jednej strony nosił na sobie jeszcze resztki skorupki jaja poddańczości”, zaś „z drugiej strony mimo to [...] uzasadniał intensywną wspólnotę interesów między właścicielami majątków a jego komornikami” (*ibidem*: 18).

Jednakże tendencja rozwojowa wiodła wszędzie ku kapitalistycznemu ustrojowi pracy. Jej materialnych czynników napędowych dopatrywał się Weber w zmienionej pozycji produkcji zbożowej i w przesunięciu konsumpcyjnym u ludności wiejskiej bardziej w stronę ziemniaków i mięsa przy spadku

spożycia mleka i wyrobów zbożowych. Malejąca uprawa zbóż, spadające ceny na zboża i wprowadzenie maszyn do młócenia zmniejszają w przypadku komorników typu *Insten* popyt na pracę przy młóceniu i dochody z młócki; do tego na skutek ograniczenia pastwisk dla bydła przy intensywnej kulturze upraw dochodzą wraz z przejściem do karmienia inwentarza w oborze czy stajni ograniczenie albo eliminacja własnego chowu krów, który stanowił podstawę gospodarczej samodzielności gospodarstwa domowego komorników. Inny moment rozpadu stosunku z komornikiem w rodzaju *Insten* dostrzega Weber w niemożliwości utrzymania obowiązku dochodzenia parobków na robotę do dworu, gdyż dla komornika tego typu stawało się coraz trudniejsze zjednywanie do tego celu parobków-poślańców albo nakłanianie własnych dzieci do pozostania w domu rodzicielskim.

Miejsce stosunku z komornikiem w rodzaju *Insten* będzie zatem, sądząc po tendencji, zajmować czysty stosunek pracy robotników otrzymujących deputat i wolnych robotników. I nawet jeżeli w doświadczeniu zainteresowanych odbierane jest to częstokroć jako ulga, to „w niczym nie umniejsza to faktu, że były drobny gospodarz stał się po prostu proletariuszem” (Weber 1892: 780). Weber dochodzi przy rozpatrywaniu historycznej tendencji do jednoznacznego rezultatu: „Stosunek z komornikiem w rodzaju *Insten* w swym obecnym ukształtowaniu nie ma przyszłości” (*ibidem*: 781). Roztrząsa on dalej niechciane, lecz wymuszone konsekwencje takiej kolei rzeczy:

Na mocy nieświadomej teleologii inherentnej dla stosunków społecznych kapitalistyczne przeobrażenie ustroju pracy to naturalny antagonistą wysokiego poziomu życia robotników. (*Ibidem*: 792.)

Za konsekwencję tego przejścia do kapitalistycznego rolnego ustroju pracy uważa Weber wypieranie klasy rodzimych robotników wiejskich przez polskich robotników z terenów zaboru rosyjskiego i Galicji, których początkowo zatrudnia się jako wędrownych robotników do pracy sezonowej. Taki stan rzeczy ostatecznie postawi „kulturę niemiecką na Wschodzie przed pytaniem o egzystencję” (*ibidem*: 803).

Polityka dyktowana interesem narodowym musi pomagać rodzimym robotnikom rolnym, w szczególności komornikom typu „*Insten*”, wspiąć się do stanu chłopskiego. Warte wspierania zaczątki ku temu widział Weber „w rozpoczynającym się dzierżawieniu parcel w zamian za zobowiązanie do świadczeń roboczych w okresach zbioru płodów rolnych” (*ibidem*: 800). Jednak wszelkie tego rodzaju formy dla robotników wiejskich, którzy pragnęli więcej, mogłyby mieć „tylko znaczenie stadiów przejściowych”:

Zagadnieniem najważniejszym jest to, czy uda się umożliwić im wspięcie się do stanu chłopskiego, przez co kwestia robotników wiejskich dla rubieży wschodnich sprowadziłaby się do kwestii wewnętrznej kolonizacji. (*Ibidem*: 802.)

Już w rozwoju społecznym rozpoznaje Weber „zjawisko rozdrabniania wielkoobszarniczey posiadłości ziemskiej” (*ibidem*: 800), które nie jest nowe w dziejach, jak to objaśnia na przykładzie rzymskiego okresu cesarskiego. Rozwój ten należy, zdaniem Webera, w imię interesu narodowego promować politycznie przez stosowne środki pomocowe sprzyjające wstępowaniu robotników wiejskich do stanu chłopskiego.

Przez wykłady i artykuły w późniejszym czasie Weber starał się upubliczniać wyniki badania ankietowego oraz pobudzać do dyskusji na temat zaleceń dla polityki socjalnej.

Literatura

- Bohler, Karl Friedrich. 1995. *Regionale Gesellschaftsentwicklung und Schichtungsmuster in Deutschland*. Frankfurt/M.
- Bohler, Karl Friedrich. 1997. *Die historische Agrarverfassung und ihre Formen der Unterschicht*. In: Gerd Vonderach (Hrsg.): *Landarbeiter im alten Deutschland*. Münster
- Bohler, Karl Friedrich; Hildenbrand, Bruno. 2011. *Schichtungsmuster, regionale Mentalität und Humankapital in Landgebieten Deutschlands entlang der Nord-Süd- und Ost-West-Achse*. In: *Land-Berichte. Sozialwiss. Journal*, Jg. XIV, H. 2.
- Göhre, Paul; Weber, Max. 1894. *Die Lage der deutschen Landarbeiter (Referate, Diskussion und Schlussworte)*. In: Bericht über die Verhandlungen des 5. Evangelischen-sozialen Kongresses. Berlin.
- Goltz, Theodor v.d. 1875. *Die Lage der ländlichen Arbeiter im Deutschen Reich*. Berlin.
- Knapp, Georg Friedrich. 1927. *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preußens*. 1. Band: Überblick der Entwicklung. 2. Band: *Die Regulierung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse von 1706 bis 1857 nach den Akten*. (1. Aufl. Leipzig 1887). 2. unveränd. Auflage mit einem Vorwort von C.J. Fuchs. München u. Leipzig.
- Lengerke, Alexander v. (Hrsg.). 1849. *Die ländliche Arbeiterfrage*. Berlin.
- Riesebrodt, Martin. 1985. *Vom Patriarchalismus zum Kapitalismus. Max Webers Analyse der Transformation der ostelbischen Agrarverhältnisse im Kontext zeitgenössischer Theorien*. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 37, H. 3.
- Verein für Socialpolitik (Hrsg.). 1892. *Die Verhältnisse der Landarbeiter in Deutschland*. 3 Bde. Leipzig (Schriften des VfS, Bde. 53-55).
- Verein für Socialpolitik (Hrsg.). 1893. *Verhandlungen der Generalversammlung von 1893 in Berlin über die ländliche Arbeiterfrage*. Leipzig (Schriften des VfS, Bd. 58).
- Vonderach, Gerd. 1997. *Landarbeitererhebungen als Anfänge der ländlichen Sozialforschung in Deutschland*. In: ders. (Hrsg.): *Landarbeiter im alten Deutschland*. Münster.
- Vonderach, Gerd. 2000. *Thünen und die Landarbeiterproblematik in Mecklenburg*. In: *Land-Berichte*, Jg. III, H. 2.
- Vonderach, Gerd. 2001. *Bauernbefreiung als Geschichte der sozialen Frage*. In: ders. (Hrsg.): *Landbewohner im Blick der Sozialforschung*. Münster.

- Weber, Max. 1892. *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland*. Schriften des Vereins für Socialpolitik, Bd. 55. Leipzig. (Neu hrsg. von Martin Riesebrodt unter dem Titel „Die Lage der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland“ als Bd. I/3 der Max-Weber-Gesamtausgabe. 2 Halbbände. Tübingen 1984.)
- Weber, Max. 1893. *Die Erhebung des Evangelisch-sozialen Kongresses über die Verhältnisse der Landarbeiter Deutschlands*. In: Die Christliche Welt, Jg. 7, Nr. 23. (Neu abgedruckt in Weber 1993.)
- Weber, Max. 1988(a). *Die ländliche Arbeitsverfassung* (erschienen 1893 in: Schriften des VfS, Bd. 58). In: ders.: *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1. Aufl. 1924), 2. Aufl. Tübingen. [O stosunkach pracy w gospodarce rolnej, tłum. Monika Tokarzewska „Roczniki Historii Socjologii“, Vol. 5, 2015.]
- Weber, Max. 1988(b). *Entwicklungstendenzen in der Lage der ostelbischen Landarbeiter* (erschienen 1894 in: Archiv für Soziale Gesetzgebung, Bd. 7). In: ders.: *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1. Aufl. 1924), 2. Aufl. Tübingen.
- Weber, Max. 1993. *Landarbeiterfrage, Nationalstaat und Volkswirtschaftspolitik* (Schriften und Reden 1892-1899). Max-Weber-Gesamtausgabe, Bd. I/4, 2 Halbbände. Hrsg. von W.J. Mommsen u. R. Aldenhoff. Tübingen.

Tłumaczył Mateusz Wojnowski.

Gerd Vonderach

The Study of Farm Workers by Max Weber (1892). Historical and Regional Context

Abstract

Written by a still young researcher, the study devoted to the condition of farm workers living east of the Elbe constituted a milestone in the then fledgling social studies of rural areas. It was preceded, on the one hand, by an important work on agrarian history authored by Knapp, which focused on the abolition of serfdom and development of farm workers class, and on the other, by the two social consultations among landowners which concerned farm workers. Max Weber carried out a differentiated evaluation of respondents' answers in numerous questionnaires that were sent from the German Association for Social Policy to employers in agriculture. Then he integrated the obtained results with his own analysis of the resultant capitalist rural labor system. In this way his study influenced the academic and political discussion concerning the desired agrarian reform in the German east.

Keywords: Max Weber, farm workers class, agrarian reform in the German east.

